

IQTISODIYOT SOHASIDAGI JINOYATLARDA DALILLARNING HUQUQIY AHAMIYATI

Boltayev Uktam Utkir o'g'li

E-mail: uktamboltayev1994@gmail.com

Phone: +998 93 766-99-35

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi "Tergov faoliyati" mutaxassisligi bo'yicha magistratura tinglovchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10613612>

Annotasiya. Maqolada bugungi rivojlanib borayotgan davrda butun dunyoda yaqol qonli urushlarning o'rniga, tobora kuchayib xavfsizlikka, barqarorlikka, qolaversa har bir jamiyatning siyosiy, madaniy hamda ma'naviy sohalariga katta xavf solayotgan iqtisodiy jinoyatlar va ushbu jinoyatlarni ochish, aybdorlarni hamda etkazilgan mulkiy, ma'naviy zararni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etuvch dalillar to'g'risida amaliy tavsiyalar bildirilgan.

Tayanch so'zlar: iqtisodiyot, iqtisodiy jinoyatlar, yashirin iqtisodiyot, iqtisodiy jinoyatlarning sodir etish usullari, dalillar, dalillarni to'plash usullari, javobgarlik, jazo, jamoat xavfsizligi, jamoat tatibi.

LEGAL SIGNIFICANCE OF EVIDENCE IN ECONOMIC CRIMES

Abstract. In the article, in today's developing period, instead of obvious bloody wars all over the world, there are economic crimes that increasingly threaten security, stability and the political, cultural and spiritual spheres of every society, the discovery of these crimes, the perpetrators, property and moral property practical recommendations are given on the evidence that is important in determining the damage.

Base words: economy, economic crimes, hidden economy, methods of committing economic crimes, evidence, methods of evidence collection, responsibility, punishment, public safety, public order.

ЮРИДИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ

Аннотация. В статье вместо очевидных кровавых войн сегодняшнюю развивающуюся эпоху происходят экономические преступления, которые все больше угрожают безопасности, стабильности, политической, культурной духовной сферам каждого общества, а также раскрытие этих преступлений, виновников и причиненный имущественный ущерб, даны практические рекомендации по доказательствам, имеющим значение для определения ущерба.

Базовые слова: экономика, экономические преступления, скрытая экономика, способы совершения экономических преступлений, доказательства, сбора доказательства, ответственность, наказание, общественная безопасность, общественный порядок.

Kirish.

O'zbekiston Respublikasi Bosh qomusida inson qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida e'tirof etilgan bo'lib, Konstitusiyaning 28-moddasida «Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan shaxs uning aybi qonunda nazarda tutilgan tartibda oshkora sud muhokamasi yo'li bilan

isbotlanmaguncha va sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanmaguncha aybsiz deb hisoblanishi» takidlab o'tilgan. Ayblanuvchiga o'zini himoya qilish uchun barcha imkoniyatlar ta'minlanadi. Fuqarolarni huquq va erkinliklarini ta'minlash maqsadida Jinoyat protsessual kodeksida ham gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi uning jinoyat sodir etishda aybdorligi qonunda nazarda tutilgan tartibda isbotlangunga va qonuniy kuchga kirgan sud hukmi bilan aniqlangunga qadar aybsiz hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyevning ta'biri bilan aytganda, "Xalqimiz tinchligi va xavfsizligini ta'minlash, jinoyatchilikni barvaqt oldini olish ishlarini yangi bosqichga ko'tarish talab etiladi."¹

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining ikkinchi yo'nalishi qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishga qaratilgan bo'lib, unda jinoyat va jinoyat protsessual qonunchiligini takomillashtirish va liberallashtirish, alohida jinoiy qilmishlarni dekriminallashtirish, jinoiy jazolar va ularni ijro etish tartibini insonparvarlashtirish belgilangan.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining huquqni muxofaza qiluvchi organlari oldida boshqa jinoyatchiliklar bilan bir qatorda bojxona haqidagi qonun hujjatlarining buzilishi bilan bog'liq jinoyalarga qarshi kurashish eng muhim vazifalardan biri bo'lib turibdi.²

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 maydagi "Jinoyat va jinoyat protsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 3723-sonli qaroridan kelib chiqib, jinoyat va jinoyat protsessual qonunchiligi tizimida fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini samarali himoya qilish asosiy bosh maqsadlardan biri sifatida e'tirof etildi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasiga muvofiq jinoyat ishlari bo'yicha odil sudlovni faqat sud amalga oshiradi (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 12-moddasi). Faqatgina sud shaxsni jinoyat sodir etganlikda aybdor deb hisoblashi mumkin. Protsessning boshqa ishtirokchilari esa dalillar taqdim qilish yo'li bilan odil sudlovni amalga oshirishga yordamlashadilar, chunki ishni muhokama qilish va hukm chiqarish yoki boshqa qaror qabul qilish vakolatlari sudga tegishlidir. Fuqarolarning jinoyat-sudlov ish yuritish sohasida faol ishtirok etishining bir ko'rinishi – bu ular tomonidan tegishli organlarga dalillar taqdim qilinishidir.

Jinoyat protsessida dalillarni to'plash, taqdim qilish, baholash va foydalanishga oid murakkab faoliyatni tadqiq qilishga, bu borada qonun normalari va ularning amaliyotini tahlil qilish va takomillashtirishga bag'ishlangan isbot qilish jarayoni xatolardan holi bo'lmas ekan, haqiqatni aniqlash va binobarin adolatga erishish amri mahol. Bu jarayonning takomil bo'lishiga erishish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biridir.

So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida bugun yurtimiz yangilangan mamlakat sifatida bo'y cho'zmoqda deb aytishimiz mumkin. Amalga

1. ¹ SH.M. Mirziyoyevning 29.12.2018 dagi Parlamentga Murojaatnomasi nutqidan.

2. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Xarakatlar strategiyasining 2.3-bandi.

oshirilayotgan keng ko‘lamli yangilanishlar zamirida esa olib borilayotgan oqilona siyosat va milliy qonunchilik tizimining yangilanishi va buning amaliy hayotda bo‘y ko‘rsatayotgani bilan izohlashimiz mumkin.

Shu bilan birgalikda bugungi kunda iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish va ularning oldini olish masalalari jahon miqyosda tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunga asosiy sabab iqtisodiy jinoyatlar natijasida shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga jiddiy zarar yetkazilmoqda. Bunday zarar byudjet mablag‘larini talon-taroj qilish, soliqlarni to‘lamaslik, davlat manfaatlariga zid ravishda bitim tuzish kabi turli ko‘rinishlarda sodir etilmoqda. Bunday jinoyatlarni fosh etish, qilmishning jinoyat ekanini isbotlash va sodir etilgan jinoyat uchun O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining “javobgarlikning muqarrarligi” prinsipidan kelib chiqqan holda unga jazo berish maqsadida dalillardan foydalanish maqsadga muvofiq.²

Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar o‘z navbatida iqtisodiy munosabatlar va iqtisodiy jarayonlar shuningdek xususiy mulk va mulkchilikka qarshi qaratilgan g‘ayriqonuniy xavfli qilmish sifatida baholasak bo‘ladi.

Umuman olganda, iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar biror hudud yoki mintaqada sodir etiladigan ijtimoiy-huquqiy o‘zgaruvchan va salbiy ommaviy hodisa sifatida qaralishi mumkin.

Iqtisodiy jinoyatchilik tushunchasi kriminologiya va huquqni muhofaza qilish organlarining tushunchalari apparatidan mustahkam o‘rin olgan. Iqtisodiy jinoyatchilik o‘z tabiatiga ko‘ra o‘zgaruvchan va murakkab bo‘lganligi uchun uni doimiy ravishda o‘rganishning talab etilishi va shu jihatlari tufayli unga qat‘iy ta‘rif berish imkonini mavjud emasligi bilan izohlanadi. Bu esa, iqtisodiy jinoyatchilikka qarshi kurash qonunchiligini mukammallashtirishda bir qator qiyinchiliklarni vujudga keltirmoqda.

Iqtisodiy jinoyatchilik muammolari bu fenomen paydo bo‘lgan ilk davrlardanoq tadqiqotchilarni qiziqtirib kelgan. Bu sohadagi dastlabki tadqiqotlar uning mulkka tajovuz bilan bog‘liq turlarini o‘rganishdan boshlangan.

Masalan, bu sohaning ko‘zga ko‘ringan Fransiyalik tadqiqotchilaridan biri M.Paten 1861 yildayoq o‘zining «Biznes sohasidagi jinoyat huquqi va jinoyat qonunlarining umumiy qismi» deb nomlangan ishida, qisman quyidagi masalalarni tezkorlik bilan yechish zarurati paydo bo‘lganligini sanab o‘tadi:

- iqtisodiy jinoyatlar, xususan, tadbirkorlik sohasidagi jinoyatlar tushunchasini belgilash;
- iqtisodiy, shu jumladan, soliq sohasini jinoiy-huquqiy jihatdan tartibga keltirish va jinoiy-huquqiy jihatdan himoyasini ta‘minlash;
- tadbirkorlik, shu jumladan soliq to‘lovchilarning jinoiy javobgarligini belgilash.³

Iqtisodiy jinoyatchilik tushunchasining har xil ta‘riflari mavjud, biroq, u jamoatchilikka ilk bor “oq yoqalilar jinoyatchiligi nomi bilan tanilgan. Bu iboraning muallifi amerikalik kriminolog E.Saderlend bo‘lib, u o‘zining 1940 yilda yozilgan ilmiy ishida yuksak martabali shaxslar o‘z kasbiy vazifasi doirasida o‘zlariga ko‘rsatilgan ishonchni buzib, sodir etuvchi huquqbuzarliklar majmuini “oq yoqalilar jinoyatchiligi” deb nomlaydi. Shvetsiyalik taniqli olim B.Svenson

³ Sobirova M. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shakillanish jarayonida iqtisodiy jinoyatchilik - Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2002.-B. 17-18.

iqtisodiy jinoyatlarga xo'jalik faoliyati doirasida sodir etiladigan ta'magirlik xususiyatiga ega jinoiy qilmish deb ta'rif bergan.⁴

Ko'pchilik rus olimlari, shu jumladan, N.F.Kuznetsova iqtisodiy jinoyatlar mulkka tajovuz va tadbirkorlik sohasidagi jinoyatlardan tashkil topadi, deb hisoblaydi.⁵

V.V. Luneyevning fikriga ko'ra, bozor iqtisodiyoti hukm surayotgan mamlakatlarda iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarning asosini korporatsiyalar tomonidan davlat iqtisodiga, boshqa korporatsiyalarga, iste'molchilarga, shuningdek, korporatsiyalarning xizmatchilari tomonidan esa, shu korporatsiyalarga qarshi amalga oshiriladigan jinoiy harakatlar tashkil etadi.⁶

YE.YE.Dementyeva esa, AQSH va Germaniya kriminologlari fikrlarini umumlashtirib, *iqtisodiy jinoyatchilik bu* - umumiy tarzda olganda davlat iqtisodiyoti, shuningdek xususiy tadbirkorlik va fuqarolarning ayrim guruhlari manfaatlariga tajovuz qilishga qaratilgan, ham jismoniy, ham yuridik shaxslar tomonidan qonuniy iqtisodiy faoliyat niqobi ostida doimiy ravishda amalga oshiriladigan noqonuniy faoliyat ekanligini ta'kidlaydi.⁷ U chet el kriminologik adabiyotlarni chuqur tahlil etish natijasida iqtisodiy jinoyatchilikning quyidagi belgilarini ajratadi:

1. Iqtisodiy jinoyatchilikning g'arazli maqsadda amalga oshirilishi. Bunda, jinoyatchi o'z manfaatlarini ko'zlab ekvivalentlik prinsiplarini buzgan holda, iqtisodiy resurslarni o'zlashtirib oladi. Iqtisodiy jinoyatchilikka ta'rif berishda bu narsa asosiy belgi hisoblanadi. Ushbu holatda jinoiy harakat o'z manfaatlarini ko'zlash bilan bir qatorda ikkinchi bir shaxs yoki tashkilot manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lishi ham mumkin.

2) Iqtisodiy jinoyatchilikning kasbiy faoliyat doirasida sodir etilishi.

3) Subyektlarning o'zaro va davlat bilan moddiy boyliklarni ishlab chiqarish, qayta ishlash, sotib olish, taqsimlash va almashish bo'yicha tuziladigan shartnoma va majburiyatlari bilan bog'liqligi.

4) Jabrlanishning jamoa shaklidagi, jinoyat tabiati (xarakteri)ning jamiyatdan yashirinligi, jabrlanuvchi bilan jinoyatchi orasidagi masofaning uzoqligi. Bunda, tajovuz obyekti sifatida butun iqtisodiyot, uning alohida tarmoqlari, xususiy tadbirkorlik va fuqarolar guruhi tushuniladi.

5) Iqtisodiy jinoyatchilikda ikkita subyektning – tashkilot nomidan ish yurituvchi va uning manfaatlarini ifoda etuvchi yuridik (korporatsiyalar jinoyatchiligi) va jismoniy (kasbiy faoliyat doirasidagi jinoyat sodir etuvchi) shaxsning mavjud bo'lishi.

6) Davlat, xususiy tadbirkor va fuqarolarga yetkazilgan zarar miqdorining yuqori darajadali.

7) Ko'plik shaklida ekanligi.

8) Iqtisodiy jinoyatchilik oqibati sifatida moddiy boyliklar qayta taqsimlanishining sodir bo'lishi.

9) Uzoq davom etuvchi, doimiy shaklda ekanligi.

Shundan kelib chiqib, iqtisodiy jinoyatlar - milliy iqtisod, uning tarmoqlari yoki sohalariga ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan va jinoyat qonunchiligida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli

⁴ Abdurasulova Q.R. Kriminalogiya: TDYUI, 2007. – B.205-206.

⁵ Kuznesova N.S Кодификация норм о хозяйственных преступлениях// Вестник Московского университета. - Сер.11. Право, 1993. №4. – С.12

⁶ Luneev V.V Преступность XX века. –М.: 1997. – С.257

⁷ Dementova E.E Экономическая преступность и борьба с ней в странах с развитой рыночной экономикой (на материалах США и Германии). – М.: 1992. – С.12-13.

qilmish (harakat yoki harakatsizlik)dir. Bunda jinoyatlar sodir etish bilan, jamoatga, jamoat birlashmalariga yoki ayrim fuqarolarga moddiy ziyon yetkaziladi, jamiyatning iqtisodiy negizlariga tajovuz qilinadi.⁸

Iqtisodiy jinoyatchilik– bu jinoyat qonunida nazarda tutilgan bir necha o‘n jinoyat tarkiblari (o‘zganing mulkini talon-toroj qilish)ning murakkab majmuidir. Ayrim tadqiqotchilar iqtisodiy jinoyatlar jumlasiga tamagirlik niyatidagi mansabdorlik jinoyatlari, ayniqsa, alohida holat sifatida poraxo‘rlikni kiritishadi. Shunday qilib, iqtisodiy jinoyatchilik ijtimoiy xavflilik darajasining yuqoriligi, uning jamiyat institutlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi, davlatning moddiy negizi hisoblangan iqtisodiyot faoliyatining belgilangan tartibini buzilishida ifodalanadi. U ayrim o‘ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1. Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarning latentlik darajasi ancha yuqori. Ularning aksariyat qismi fuqarolar va mansabdor shaxslarning arizalariga ko‘ra aniqlanmaydi. Ularni mulkni boshqarish va ularning butunligini ta‘minlash vakolati berilgan shaxslar sodir etadi. Iqtisodiy jinoyatlar ayrim yangi turlarining

latentlik darajasi nisbatan past (masalan, bank kreditlarini olishda firibgarlik) hisoblanadi. Qalbaki pul yasashdek xavfli jinoyatning latentlik darajasi haqida ham shunday deyish mumkin.

2. Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar natijasida jamiyatga ancha katta zarar yetkaziladi.

3. Iqtisodiy jinoyatchilik aholi aksariyat qismining turmush tarziga aylanishi, yarim jinoiy mentalitetni shakllantirishi mumkin.

4. Iqtisodiy jinoyatchilik o‘z tabiatiga ko‘ra, deyarli to‘la uyushgan xususiyatga ega. Aksariyat chet mamalakatlarida uyushgan jinoyatchilik asosan jinoiy daromad manbalari – sanaladigan qimorxonalar, narkotijorat, reket hamda qurol savdosini nazarot qilsa, ba‘zi mamlakatlarda esa, u butun iqtisodiyotni boshqaradi.

Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarni o‘rganishdagi ilmiy yondashuvlarga to‘xtalib o‘tar ekanmiz, “Iqtisodiy jinoyatchilik” (yoki iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar) tushunchasi “uyushgan jinoyatchilik” va “jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni qonunlashtirish” tushunchalari bilan bir qatorda, kriminologlar hamda huquqni muhofaza qilish organlarining tushunchalar apparatidan mustahkam o‘rin olgan.⁹

Ikkinchi jahon urushi yillarida M.Klaynard, ko‘rsatib o‘tilgan jinoyatlar natijasida iste‘molchilar va soliq to‘lovchilar juda katta zarar ko‘rganligini aniqladi (1952 y). Keyinchalik, korxonalarining rahbarlari o‘z ishchilarining ijtimoiy huquqlariga qarshi sodir etgan jinoiy harakatlarni Skott o‘rgandi (1974 y). M.Klaynard va P.Yiger 582 ta yirik korxonada xo‘jalik sohasida sodir etilgan jinoyatlarni tahlil qilib, ular orasida 1975-1976 yillarda yuqoridagi korxonalarining egalari tomonidan sodir etilgan jinoiy harakatlar natijasida ayrim jinoyatchilarning hayotga qarshi sodir etgan jinoyatlari qurbonlaridan ham ko‘proq odam halok bo‘lganligini aniqlashdi. Amerikalik taniqli kriminologlar R.Klark va E.Shchur ham o‘z tadqiqotlarida iqtisodiy jinoyatchilik masalalariga to‘xtalgan. Kriminologlar G.Kayzer va G.Matsir-Brepsher korxonalar va korporatsiyalardagi jinoyatchilikni o‘rganib, ularda jinoiy jazoga loyiq barcha jinoyatlarning 84% ni mulkka qarshi jinoyatlar tashkil etishini ta‘kidlab o‘tishadi (1976 y). Shvetsiyalik taniqli

⁸ Sobirov M. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shakillanish jarayonida iqtisodiy jinoyatchilik -Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2002.-B.21

⁹ Abdurasulova Q.R. Kriminalogiya. – Toshkent: TDYUI, 1997. – B.205.

kriminolog B.Svensson iqtisodiy jinoyatlarga xo‘jalik faoliyati doirasida sodir etiladigan tamagirlik xususiyatiga ega jinoiy qilmish deb ta’rif bergan.¹⁰

Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarga keladigan bo‘lsak, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining XII bobi. Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar deb nomlanadi lekin mazkur tushuncha ta’rifi ushbu kodeksda keltirilmagan Rossiya Federatsiyasi manbaalariga asosan¹¹Iqtisodiy jinoyatlar bu noqonuniy deb topilgan fuqarolarga korxonaga yoki davlatga moddiy zarar yetkazadigan harakatdir. Bunday hatti harakatlar kam emas va ular milliy iqtisodiyotning turli sohalarida sodir etiladi. Eng keng tarqalgan turlari sifatida esa mijozlar firibgarligi va soxta tadbirkorlikni ko‘rsatishimiz mumkin. Shuningdek Fransiya Respublikasining “Umumiy jinoiy huquqni muhofaza qilish” qonunlar to‘plamida “Biznes jinoiy qonunlari va tartibi bobi”da aynan iqtisodiy jinoyatlarga kiradigan jinoyatlar turi sifatida biznesga oid jinoyatlar keltirilgan.¹²

Amalda iqtisodiy jinoyatchilik bu - jinoyat qonunida nazarda tutilgan bir necha o‘n jinoyat tarkiblari (o‘zganing mulkini talon-toroj qilish, valyuta boyliklari bilan g‘ayriqonuniy bitimlar tuzish, qalbaki pul yoki qimmatli qog‘ozlar yasash yoki ularni o‘tkazish, daromadlarni soliq organlaridan yashirish, g‘ayriqonuniy tadbirkorlik, kontrabanda va boshqalar)ning murakkab majmuidir.

Ayrim mualliflar iqtisodiy jinoyatlar jumlasiga tamagirlik niyatidagi mansabdorlik jinoyatlari, ayniqsa poraxo‘rlikni kiritadi. Shunday qilib, iqtisodiy jinoyatchilik ijtimoiy xavflilik darajasining yuqoriligi u jamiyat institutlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, davlatning moddiy negizi – iqtisodiyot faoliyatining belgilangan tartibi buzilishida ifodalanadi. U ayrim o‘ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1. Iqtisodiy jinoyatlarning latentlik darajasi ancha yuqori. Ularning aksariyat qismi fuqarolar va mansabdor shaxslarning arizalariga ko‘ra aniqlanmaydi. Ularni mulkni boshqarish va ularning butligini ta’minlash vakolati berilgan shaxslar sodir etadi. Iqtisodiy jinoyatlar ayrim yangi turlarining latentlik darajasi nisbatan past (masalan, bank kreditlari olishda firibgarlik). Qalbaki pul yasashdek xavfli jinoyatning latentlik darajasi haqida ham shunday deyish mumkin.

2. Iqtisodiy jinoyatlar natijasida jamiyatga ancha katta zarar yetkaziladi.

3. Iqtisodiy jinoyatchilik aholi aksariyat qismining turmush tarziga aylanishi, yarim jinoiy mentalitetni shakllantirish mumkin.

4. Iqtisodiy jinoyat o‘z tabiatiga ko‘ra deyarli to‘la uyushgan xususiyatga ega. Aksariyat chet mamlakatlarda uyushgan jinoyatchilik asosan jinoiy daromad manbalari – qimorxonalar, narkotijorat, reket, qurol savdosini nazorat qilsa, ayrim mamlakatlarda (masalan, Rossiyada) u butun iqtisodiyotni boshqaradi.

Iqtisodiyotning normativ negizini har xil huquqiy normalar, chunonchi: konstitusiyaviy, fuqarolik-huquqiy normalar, ma’muriy huquq va xo‘jalik huquqi normalari tashkil etadi. Shu bois iqtisodiy jinoyatlarni o‘rganish va ularning oldini olish muammosi jinoyat huquqi normalarini iqtisodiyotda yuz berayotgan ijtimoiy jarayonlarga va iqtisodiyotning normativ negiziga bog‘lab tahlil qilishni nazarda tutadi.¹³

¹⁰ Abdurasulova Q.R. Kriminalogiya. – Toshkent: TDYUI., 1997. – B.205-206

¹¹ <https://saldovka.com/nalogi-yur-lits/proverki/ekonomicheskoe-prestupleniya-vidyi-i-nakazanie.html>

¹² <https://iclg.com/practice-areas/business-crime-laws-and-regulations/france>

¹³ Kriminalogiya. – M., 1997. – 482-6.

Shu o‘rinda iqtisodiyot sohasidagi huquqbuzarliklarning o‘ziga xos jihatlariga to‘xtalib o‘tish joiz. Jumladan Bosh prokuratura Akademiyasi katta o‘qituvchisi Bobir Turdiyev “Iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlik: Milliy va xorijiy tajriba” nomli maqolasida iqtisodiy jinoyatlarning quyidagi o‘ziga xos jihatlarni sanab o‘tgan.

Jumladan, *Birinchidan*, iqtisodiy huquqbuzarliklar yetkazilgan zarar miqdoriga qarab kvalifikatsiya qilinadi.

Ikkinchidan, iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar asosan blanket, ya’ni havolaki normalardan iborat bo‘lib, sodir etilgan qilmishni baholash uchun boshqa qonun hujjatlari normalarini ko‘rib chiqish talab etiladi. Masalan, byudjet intizomini ko‘p miqdorda buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Bunda byudjet intizomini buzish nimada ifodalanishi yoki qanday sodir etilishi va uning mazmunini aniqlash uchun Byudjet kodeksiga murojaat qilish hamda aynan qaysi norma talabi buzilganligini aniq ko‘rsatib o‘tish lozim¹⁴. Bizningcha, esa masalan Bojxona to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzish uchun ham jinoiy javobgarlik belgilangan bo‘lib, buni bilish uchun esa Bojxona kodeksiga murojaat qilish talab etiladi¹⁵. Chunki bojxona oid normalar va ularning tartibi aynan shu kodeks bilan tartibga solinadi.

Uchinchidan, iqtisodiyot sohasidagi huquqbuzarliklar asosan latent, ya’ni yashirin xususiyatga ega jinoyatlar toifasiga kiradi. Iqtisodiyot sohasidagi huquqbuzarliklarni sodir etish usullari doimiy o‘zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo‘lib, ular murakkablashib borish, qonunchilikdagi bo‘shliqlardan foydalanish, turli jinoiy sxemalar orqali sodir etilishi hollari kuzatiladi¹⁶. Bu esa ularni aniqlash va fosh etish murakkab ekanligini anglatadi, ya’ni ularni fosh etish va jinoiy harakatlarga chek qo‘yish uchun protsessual harakatlarni qonuniy amalga oshirish va maqbul dalillarni to‘plash ularni tekshirish va adolatli baholashni amalga oshirish lozim bo‘ladi.

Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlikka tortishning ham bir qator o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Bulardan biri preyuditsiya, ya’ni ayrim turdagi qilmishlar uchun shaxs muqaddam ma’muriy javobgarlikka tortilgan bo‘lsagina jinoiy javobgarlik kelib chiqadi¹⁷. Masalan, fuqarolarning qonunga xilof ravishda valyuta qimmatliklarini ancha miqdorgacha olishi yoki o‘tkazishi holati bo‘yicha jinoiy javobgarlik kelib chiqishi uchun shaxs oldin mazkur harakatlarni sodir etganligi uchun ma’muriy javobgarlikka tortilgan bo‘lishi lozim hisoblanadi. Shaxs mazkur harakatlari uchun muqaddam ma’muriy javobgarlikka tortilmagan bo‘lsa jinoiy javobgarlik kelib chiqmaydi.

Ikkinchidan, iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlik yetkazilgan zarar miqdoriga qarab farq qiladi. Zarar miqdori huquqbuzarlik tugallangan vaqtda amalda bo‘lgan miqdorlardan kelib chiqib hisoblanadi. Amaldagi qonunchilikka binoan zarar miqdori ekspertiza asosida aniqlanib, bazaviy hisoblash miqdori bazaviy hisoblash miqdori (245 000 so‘m 01.02.2021 dan)ga¹⁸ bog‘lab qo‘yilganini ko‘rishimiz mumkin.

Uchinchidan, iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlikka tortishda zararining bartaraf etilganligi yoki etilmaganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Jinoyat kodeksiga muvofiq

¹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi 187-modda. <http://lex.uz/docs/2304138>

¹⁵ O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi <https://lex.uz/docs/2876354>

¹⁶ Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash asosiy yo‘nalishlari Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi ilmiy maqola va tezislar to‘plami T-2019ñ 8 noyabr 7-b

¹⁷ O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 177, 182, 183, 184, 185₁, 185₂-moddalar.

¹⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 йил 30 dekabrda PQ-4938-son Qarori

shaxs bir qator hollarda iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlikdan ozod etilishi mumkin. Masalan O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 184-moddasi “Soliqlar yoki boshqa majburiy to‘lovlarni to‘lashdan bo‘yin tovlash” moddasida *Birinchi marta jinoyat sodir etgan shaxs, agar u soliq tekshiruvchi materiallarini ko‘rib chiqish natijalari bo‘yicha davlat soliq xizmati organining qarorini yoki O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamentining sodir etilgan jinoyat haqidagi xabarini olgan kundan e‘tiboran o‘ttiz kun ichida soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar, shu jumladan penyalar va boshqa moliyaviy sanksiyalar tarzida davlatga yetkazilgan zararining o‘rnini to‘liq qoplasa, javobgarlikdan ozod qilinadi* deb keltirib o‘tilgan.

Birinchi marta jinoyat sodir etgan shaxs, agar u jinoyat aniqlangan kundan e‘tiboran o‘ttiz kunlik muddatda yetkazilgan moddiy zararining, shu jumladan penyalar va boshqa moliyaviy sanksiyalar tarzida davlatga yetkazilgan zararining o‘rnini qoplasa jinoiy javobgarlikdan ozod etiladi.¹⁹ Ayrim jinoyatlar uchun esa yetkazilgan moddiy zarar uch karra miqdorida qoplangan taqdirdagina shaxs jazodan ozod etilishi belgilab qo‘yilgan.²⁰

Boshqa bir holatda, shaxs tomonidan yetkazilgan moddiy zararining o‘rni qoplangan taqdirda shaxs javobgarlikka tortilsada, shaxsni javobgarlikka tortishda ozodlikni cheklash va ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo choralari qo‘llanilmaydi.²¹

Xususan, olib borilgan tadqiqotlar iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish va oldini olishda nazoratni kuchaytirish va tekshiruvlar sonini ko‘paytirish moliyaviy xarajatlar va resurslarni (inson, vaqt) safarbar etishni talab etishi, barcha resurslarni iqtisodiy huquqbuzarliklarni aniqlashga safarbar etishning imkoni yo‘qligi va nazoratni kuchaytirishning samaradorligi pastligini e‘tirof etadi.²²

Mazkur muammolarni kam xarajat talab etadigan boshqa chora-tadbirlar, xususan, soliq to‘lovchilar o‘z soliq majburiyatlarini ixtiyoriy bajarish, sodir etilgan huquqbuzarliklar to‘g‘risida ixtiyoriy arz qilishiga erishish orqali hal etishni ustuvor yo‘nalish sifatida qaraydilar.

Ushbu yo‘nalishda ishlab chiqilgan dastlabki nazariyalardan biriga ko‘ra iqtisodiy huquqbuzarliklar uchun javobgarlikning mavjudligi shaxslarga profilaktik ta‘sir etib, ularni iqtisodiy huquqbuzarlik sodir etilishining oldini olishi ilgari surilgan.²³

Boshqa tadqiqotda iqtisodiy jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik sanksiyalarining ta‘siri o‘rganilib, shaxs huquqbuzarlikning aniqlanishi ehtimoliga qarab huquqbuzarlik sodir etishi, bunda jarima miqdorining ahamiyatsizligi, shu sababli sanksiyalarni kuchaytirish emas, balki shaxsning huquqbuzarlik uchun albatta javobgarlikka tortilishi muqarrarligini tushunib yetishi muhimligi ta‘kidlangan.²⁴

Shu kabi, boshqa bir tadqiqotda nazorat qiluvchi organlarning audit (tekshirish, taftish) vakolati va bu uchun “kuchli” resurslarga (tekshiruvchi mutaxassis-auditor, axborot almashinuvi

¹⁹ O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 180, 181, 181₁, 184, 185²-moddalar

²⁰ O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 175-modda

²¹ O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 167, 168, 180, 181, 181₁, 184, 185₂-moddalar.

²² Bobir Turdiev “Iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlik: Milliy va xorijiy tajriba” T-2019 6-bet

²³ Michael G. Allingham & Agnar Sandmo, Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. 1 Journal of Public Economics. 323 (1972).

²⁴ Kimberly N. Varma and Anthony N. Doob, Detering economic crimes: The case of tax. Centre of Criminology University of Toronto. Toronto, Ontario Canadian Journal of Criminology, pp. 165-184 (April/1998).

va h.k.) egaligi orqali har qanday iqtisodiy huquqbuzarlik hollarini aniqlash ehtimolidan cho'chigan shaxslarning huquqbuzarlik sodir etmasligiga ijobiy ta'sir qilishi ilgari surilgan.²⁵

Irlandiyada xufiyona iqtisodiyotga qarshi kurashishda nazorat qiluvchi organlar jamoatchilik nazorati mexanizmlari va insofli soliq to'lovchilar yordamiga tayanishi e'tirofga loyiq. Bunda soliqdan qochish va nosog'lom raqobat hollari haqida fuqarolar, tadbirkorlar, jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalariga turli vositalar orqali elektron, og'zaki yoki yozma shaklda, shu jumladan anonim tarzda xabar berish imkoniyati berilgan va murojaatchilarning shaxsi oshkor qilinmaydi.²⁶ Shu nuqtai nazardan olib qaraganda iqtisodiy jinoyatlar va yashirin iqtisodiyotni jilovlashning muhim omillaridan biri bu jamoatchilik nazorati demakdir.

Manbaalarda keltirilishicha, iqtisodiy jinoyatlarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: 1) moliyaviy jinoyatlar; 2) raqobat qoidalariga zid jinoyatlar; 3) iste'molchilar huquqlarini poymol qiluvchi jinoyatlar; 4) iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tartibiga putur yetkazuvchi jinoyatlar; 5) tabiiy muhitni noqonuniy yekspluatatsiya qilish bilan bog'liq jinoyatlar; 6) mehnatni muhofaza qilish sohasidagi jinoyatlar; 7) kompyuter jinoyatlari²⁷ singari jinoyatlarga bo'lish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi bo'yicha esa iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar JKning III bo'limi ya'ni iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar o'z navbatida bir necha boblardan tashkil topadi. X bob bu o'zgalar mulkini talon taroj qilish bilan bog'liq jinotlar 164-169 moddalarni o'z ichiga olsa XI bob. O'zgalar mulkini talon-toroj qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatlar bobida esa 170-174 moddalar berilgan. Shuningdek XII bob. Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar bobi 175-185²-moddalarni o'z ichiga oladi. JKda XIII bob. Xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar deb nomlanib, 186-192 moddalardan tashkil topgan. Kodeksdagi XIII¹ bob. Tadbirkorlik faoliyatiga to'sqinlik qilish, qonunga xilof ravishda aralashish bilan bog'liq jinoyatlar hamda xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga tajovuz qiladigan boshqa jinoyatlar bobi sanaladi va bu bob o'z ichiga 192- moddadan 192¹¹-moddagacha bo'lgan normalarni qamrab oladi²⁸.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasin ma'lumotlari (*ilova qilinadi*).

Iqtisodiy jinoyatchilik muammosi tashqi va ichki kriminologiya doirasida turli pozitsiyalardan o'rganiladi. Bizningcha, yangi jinoyat kodeksini yaratishda iqtisodiy deb belgilangan jinoyatlarni belgilashga keng yondashuv amalga oshirilishi lozim.

Mohiyatan, iqtisodiy jinoyat bu - davlat iqtisodiyotining manfaatlariga, shuningdek, xususiy tadbirkorlik faoliyatiga va fuqarolarning alohida guruhlari manfaatlariga tajovuz qiladigan noqonuniy faoliyat bo'lib, jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan qonuniy iqtisodiy faoliyat doirasida va qonuniy iqtisodiy faoliyat niqobi ostida foyda olish maqsadida doimiy va muntazam ravishda amalga oshiriladi.

Iqtisodiy jinoyatchilik quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi²⁹:

1. O'z-o'ziga xizmat qiluvchi xarakter. Ularning maqsadi iqtisodiy resurslarni yekvivalentlik prinsipiga zid ravishda o'zlashtirish natijasida foyda olishdir. Bu xususiyat

²⁵ Maciej H. Kotowski, David A. Weisbach & Richard J. Zeckhauser, Audits as Signals, 81 The University of Chicago Law Review. 179, 190 (2014).

²⁶ Irlandiya Soliq va bojxona daromadlari idorasining rasmiy sayti: www.revenue.ie ma'lumotlaridan

²⁷ https://studopedia.ru/23_61483_vopros--ekonomicheskaya-prestupnost.html

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси <http://lex.uz/docs/2304138>

²⁹ https://studwood.ru/882811/pravo/osobennosti_ekonomicheskikh_prestupleniy

majburiy hisoblanadi. Bunday holatda jinoyat shaxsiy daromad uchun, uchinchi shaxslar yoki tashkilotlar manfaatlarini uchun sodir etilishi mumkin;

2. Kasbiy faoliyat jarayonida sodir yetilgan. 2009 yilgi xalqaro seminarda bu xususiyat iqtisodiy jinoyatchilik konsepsiyasini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga yega yekanligi alohida ta'kidlandi;

3. Moddiy tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, qayta ishlash, sotib olish, tarqatish va ayirboshlash uchun zarur bo'lgan subyektlar o'rtasida va davlat bilan yuzaga keladigan shartnoma va majburiyatlar bilan bog'liq.

4. Jabrlanuvchilarning kollektivligi, jamiyat uchun jinoyatlarning yashirin xususiyati, jabrlanuvchi va jinoyatchi o'rtasidagi katta masofa. Tajovuz obyekti esa butun iqtisodiyot, alohida tarmoqlar, xususiy tadbirkorlik faoliyati, fuqarolar guruhlari.

5. Jabrlanganlarning anonimligi. Bu xususiyat jinoyat jarayonining asosan jabrlanuvchidan yashiringanligini ko'rsatadi.

6. Ikki shaxsning mavjudligi-korxonalar nomidan va manfaatlarini ko'zlab harakat qiluvchi yuridik shaxs (korporativ jinoyat) va jismoniy shaxs (bandlik jinoyati). Yuridik shaxs qonunda yuridik shaxslarning jinoiy javobgarligi nazarda tutilgan mamlakatlardagina jinoyat obyekti hisoblanadi (Aqsh, Fransiya Germaniya Gruziya va boshq).

7. Davlat, xususiy korxonalar va fuqarolarning iqtisodiy manfaatlariga yetkazilgan sezilarli zarar.

8. Moddiy ashyolarni iqtisodiy jinoyatlar natijasida qayta taqsimlanishi.

9. Uzluksiz, sistematik tabiat.

Iqtisodiy jinoyatchilikka qarshi kurashuvchi davlat organlari tomonidan qo'llaniladigan ana shu xususiyatlarga muvofiq, avvalo, bevosita motiv sifatida iqtisodiy manfaatga yega bo'lgan jinoyatchilikka munosabat qilinishi lozim. Iqtisodiyotdagi mavjud jinoiy vaziyatning sabablaridan biri iqtisodiy jinoyatchilik muammosini ilmiy jihatdan o'rganmaslik, unga qarshi kurash strategiyasi va mafkurasi haqida aniq g'oyalarning mavjud yemasligidir. Bu turdagi jinoyatchilikka qarshi kurashning zamonaviy tashkil yetilishi hamon markazlashgan iqtisodiyot sharoitida samarali bo'lgan, ammo zamonaviy sharoitlarda amalga oshirish mumkin bo'lmagan eski usullar bilan amalga oshirilmoqda.

Nemis kriminologi G. Keyzer iqtisodiy jinoyatlarni to'rt guruhini aniqlab, bu guruhlarni o'ziga xos jihatlarni sanaydi.

- Anti-raqobat shartnomalar, raqobat va narx qonunlar buzilishi, shu jumladan, g'azab, mualliflik huquqi va savdo belgisi buzilishi; va qurilish firibgarlik, kompaniyalar tomonidan soxta bankrotlik, ishonch va noto'g'ri bankrotlik deklaratsiyalarning suiiste'moli;

- Soliqlar, yig'imlar va bojlar, bojxona jinoyatlaridan bo'yin tovlash, shuningdek, firibgarlik va poraxo'rlik yo'li bilan kredit olish;

- Yoshlar muhofazasi va mehnat muhofazasi to'g'risidagi, shuningdek, ijtimoiy sug'urta to'g'risidagi qonun hujjatlarining buzilishi; atrof-muhitdan foydalanish va muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarining buzilishi; oziq-ovqat va sanoat mollari soxtalashtirish;

- Katta miqdordagi turli tovarlarning tovlamachilik yo'li orqali sotilishi fibgarlik yo'li orqali shaxslarning uy-joylariga egalik qilish.

Chet yel kriminologlari tomonidan olib borilgan iqtisodiy jinoyatchilik tadqiqotlari natijalari tahlil qilinganda shuni ta'kidlash lozimki, ular ko'pincha sotsiologlardan iborat bo'lishgan. Shuning uchun ta'riflardagi noaniqlik va ko'pincha o'rganilayotgan hodisani tushunish uchun asos bo'lgan huquqiy kategoriyalarga aniq ta'rif berilmagan deyishimiz mumkin.

Ko'pgina mutaxassislar iqtisodiy jinoyatchilik hodisasini uning belgilari orqali aniqlashga harakat qiladilar:³⁰

* Tadbirkorlik sohasida, biznes sohasida qonuniy iqtisodiy faoliyat niqobi ostida amalga oshirish;

* Bevosita xo'jalik faoliyati davomida, uning chegaralari doirasida va vakolati doirasida amalga oshirish;

* Tadbirkorlik subyektlari (biznes) tomonidan amalga oshirilishi;

* Rasmiy bozor iqtisodiy muhiti tomonidan takror ishlab chiqarilgan iqtisodiy va huquqiy shartlarda parazitlik qilish, qonuniy iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida iqtisodiy imtiyozlarni o'zlashtirishning jinoiy usullaridan foydalanish;

* Anonimlik, jabrlanuvchi identifikatsiya yo'qligi;

* Tajovuz obektlarining o'ziga xosligi va ko'pligi;

* Jabrlanuvchi bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa yo'qligi;

* Iqtisodiy jinoyat subyektlarining o'ziga xosligi;

* Jinoyatlarning ommaviy xarakteri va tipikligi;

* Jamiyatning iqtisodiy jinoyatchilikka befarq, befarq munosabati hodisasining mavjudligi;

Iqtisodiy jinoyatchilik oddiy o'z-o'ziga xizmat qiluvchi jinoyatchilikka qaraganda ancha katta darajada aholining muhim qismining turmush tarziga ta'sir qilishi mumkin. Moliyaviy inqiroz, millatlararo munosabatlar muammolari odamlarning xulq-atvoriga, ularning psixologiyasiga, axloqiga va tamoyillariga ta'sir qila olmaydigan obyektiv shartlardir.

Ushbu jinoyatning o'ziga xos xususiyati ham iqtisodiy sohadagi jinoiy tajovuzlarning turlarini doimiy ravishda kengaytirish hisoblanadi. Shunday qilib, an'anaviy jinoyatlar bilan bir qatorda, noqonuniy tadbirkorlik, pul yuvish, valyuta qadriyatlar bilan noqonuniy bitimlar va hokazolar keng tarqaldi.

Iqtisodiy jinoyatlarning shakllari va turlarining har xilligi bilan ularning quyidagi sohalardagi yo'nalishlarini ta'kidlash zarur: moliya-kredit, tashqi iqtisodiy faoliyat, iste'mol bozori, ko'chmas mulk operatsiyalari sohasida, shuningdek, soliq va boshqa to'lovlarni to'lash borasida kuzatilishi mumkin.

Keyingi kriminologik xususiyati iqtisodiy jinoyat maxsus ijtimoiy xavf u oqibatida to'g'ridan-to'g'ri zarar ham bo'ladi, va iqtisodiy jinoyatlar mamlakat iqtisodiyotiga putur yetkazadi. Aslida davlat rezervlarini o'ziniki qilib olishga urinish noqonuniy boyishga zamin yaratadi. Bu esa jamiyatda umumiy boylik (YAIM) o'sishiga yemas, balki shaxsiy boyishdan manfaatdorlik hisini shakllantirishga olib keladi. Bu esa qolgan aholi ongida davlat tashkilotida ishlash uning boyliklarin o'marish degan g'oyani shakllanishiga zamin yaratadi.

³⁰« Специфика объекта преступлений в сфере экономической деятельности» Т.Екатиринова М-2017

Shu tariqa iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar, jinoiy harakatlarning o'ziga xos tipik tuzilishini namoyish etib, o'ziga xos usullarda namoyon bo'ladi va o'ziga xos shakllarda sodir etiladi. Bu mulkka, iqtisodiyot negizlariga va davlat mulkiga qaratilishi mumkin.

Jinoyat protsessining maqsadlariga, ya'ni jinoyat sodir etgan har bir shaxsga adolatli jazo berilishi hamda aybi bo'lmagan hech bir shaxs javobgarlikka tortilmasligi va hukm qilinmasligi, aybdorlarni fosh etishga erishish uchun zaruriy bir shartga amal qilinishi lozim.

Dalillar haqida gap ketganda bevosita dalillar tushunchasi va ta'rifi e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Jumladan, **Dalil deb** – Jinoyat protsessual kodeksning 81-moddasiga ko'ra, ijtimoiy xavfli qilmishning yuz bergan bermaganligini, shu qilmishni sodir etgan shaxsning aybli-aybsizligini va ishni to'g'ri hal qilish uchun ahamiyatga molik boshqa holatlarni surishtiruvchining, tergovchining va sudning qonunda belgilangan tartibda aniqlashga asos bo'ladigan har qanday haqiqiy ma'lumotlar jinoyat ishi bo'yicha dalil hisoblanadi.

Bu ma'lumotlar guvohning, jabrlanuvchining, gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining ko'rsatuvlari, ekspertning xulosasi, ashyoviy dalillar, ovozli yozuvlar, videoyozuvlar, kintovir va fotosuratlaridan iborat materiallar, tergov va sud harakatlarining bayonnomalari va boshqa hujjatlar bilan aniqlanadi.

Qonunda belgilangan talablarga rioya etilgan holda o'tkazilgan tezkor-qidiruv tadbirlarining natijalari JPK normalariga muvofiq tekshirilganidan va baholanganidan so'ng jinoyat ishi bo'yicha dalillar deb e'tirof etilishi mumkin.³¹

Shuningdek yuridik adabiyotlarda ashyoviy dalil tushunchasi ham mavjud bo'lib, **ashyoviy dalil bu-** kelib chiqishini, kimga tegishligini, ma'lum maqsadlarda foydalanilganligini yoki foydalanishga yaroqliligini, qo'ldan-qo'lga o'tganligi yoki turgan joyi o'zgarganligini, u yoki bu moddalar, narsa, jarayon va hodisalar ta'sir etganligini aniqlash mumkin bo'lgan fizikaviy alomatlar yoki belgilarga, shuningdek ish holatlarini aniqlashga xizmat qiladigan har qanday boshqa alomatlar va belgilarga ega bo'lgan narsa ashyoviy dalil hisoblanadi.³²

Bizga ma'lumki, daliliy ashyolar bojxona sohasidagi jinoyatlarni ochishda aybdorni qidirib topishda, tergovga qadar tekshiruv organi va surishtiruvchining faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Dalillarni tasniflash bir necha asoslarga ko'ra amalga oshirilib, u ko'p tarmoqli tizim hisoblanadi. Tasniflashning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u dalillarni to'plash, tekshirish va baholashda ularning hisobga olinishi lozim bo'lgan turli jihatlarini ochib beradi.

Ma'lumki, dalillar quyidagi tasniflovchi guruhlariga ajratiladi³³:

-shaxsiy va ashyoviy dalillar. Dalillarning bunday bo'linishi haqiqiy ma'lumot turlari, ularni shakllantirish va ulardan foydalanish mexanizmi farqlanishiga asoslanadi.

Huquqbuzarlik hodisasi unda ishtirok etgan yoki uni kuzatgan odamlar ongida hamda moddiy vaziyatda – uning turli o'zgarishlari ko'rinishida aks etiladi. Bunday aks etishlarning mexanizmi jiddiy farqlanadi: birinchi holda ongda tasavvur va tushunchalar tarzida ruhiy aks etadi, ikkinchi holda – ashyolar, ularning xususiyatlari va munosabatlarining jismoniy, mexanik va shu

³¹ O'zbekiston Respublikasining Jinoyat prosessual kodeksi 22. 09.1994 81-modda

³² O'zbekiston Respublikasining Jinoyat prosessual kodeksi 22. 09.1994 203-modda

³³ Kaz S.M Доказательства в уголовном процессе. Саратов. 1960. Б. 23-25

kabi o'zgarishlari haqida fikr yuritiladi. Ikkala holda ham ruhiy hamda moddiy aks etishlar yuz bergan hodisa haqida muayyan ma'lumot beradi.

-shaxsiy dalillar – xabarlardir. Xabar deganda odam qabul qilgan va ruhan qayta ishlov bergan axborotning uzatilishi tushuniladi. Ekspertning xulosasi ham shaxsiy dalil hisoblanadi. Axborot ekspertdan yozma xulosa shaklida olinadi, shaxsiy dalillar og'zaki (yozma) xabar shaklida (huquqbuzarning, gumon qilinuvchi, guvohning ko'rsatuvlari va hokazo) hosil bo'ladi hamda bayonnomalarda aks ettiriladi. Ular sirasiga ish yuritishda tuziladigan bayonnomalari kiradi.

-ashyoviy dalil – “Kelib chiqishi, kimga tegishlilikini, ma'lum maqsadlarda foydalanilganligini yoki foydalanishga yaroqliligini, qo'ldan-qo'lga o'tganligi yoki turgan joyi o'zgarganligi, u yoki bu moddalar, narsa, jarayon va hodisalar ta'sir etganligini aniqlash mumkin bo'lgan fizikaviy alomatlar yoki belgilarga, shuningdek ish holatlarini aniqlashga xizmat qiladigan har qanday boshqa alomatlar va belgilarga ega bo'lgan narsa ashyoviy dalil hisoblanadi”.

Undan tashqari, hujjatlar va boshqa xatlar ham ashyoviy dalil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Ashyoviy dalilning murakkab tuzilishini ham ta'kidlash zarur. Ushbu tushunchaning to'liq va qat'iy ma'nosi haqida quyidagi 3 ta tarkibiy qism mavjud bo'lgan taqdirda gapirish mumkin³⁴:

a) huquqbuzarlik hodisasi natijasida vujudga kelgan iz, barmoq izlari, narsaning joylashuvi, holat va boshqa xususiyatlarining o'zgarishi;

b) hodisa joyidan olingan, bu o'zgarishlar, xususiyatlar, izlar va hokazolarni o'zida aks ettiruvchi narsalar;

v) hodisa joyidan olingan va ishga qo'shilgan narsaning xususiyatlarini ifoda etuvchi ma'lumotlar (voqea sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish bayonnomasida).

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 25-bobi Narsa va hujjatlarni ashyoviy va yozma dalil sifatida ishga qo'shib qo'yish bobida keltirilganidek, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi plenumining 17-son qarori “Jinoyat ishlari bo'yicha ashyoviy dalillarga oid qonunchilikni qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida”gi tushuntirishiga muvofiq, Ashyoviy dalil sifatida, jumladan, quyidagilar e'tirof etiladi:

a) jinoyat quoli — ashyoviy dalil deb e'tirof etilgan, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki jinoyat sodir etish uchun maxsus mo'ljallangan, tayyorlangan yoki moslashtirilgan narsalar (masalan, odam o'ldirish qurollari, qimmatliklarni talon-toroj qilish yoki egallashda vosita bo'lgan narsalar, o'qotar qurol, brakonyerlik qurollari — qopqonlar, to'rlar, soxta hujjat va h.k.), shuningdek jinoiy maqsadga erishish uchun jinoyat sodir etish jarayonida bevosita foydalanilgan mol-mulk (masalan, transport vositalari);

b) o'zida jinoyat izlarini saqlab qolgan narsalar (masalan, qon izlari mavjud yoki jinoyat sodir etilishi jarayonida shikastlangan kiyim, narsalar, shu jumladan, o'q otilishi yoki portlash natijasida shikastlangan narsalar, barmoq, qo'l, oyoq, poyafzal, transport, buzish qurollarining izlari va h.k.);

34 Jinoyat prosessi. Umumiy qism: Yuridik instituti va fakultetlari talabalari uchun darslik. / Dosent Z.F. Ino'mjonovanning umumiy tahriri ostida. Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2002. B. 147-171.

v) jinoiy harakatlar obyekti bo'lgan narsalar (masalan, olib qochilgan avtomobil, talon-toroj qilingan pullar, qimmatli qog'ozlar, qurol, giyohvandlik vositalari, boshqa moddiy qimmatliklar, buyumlar va h. k.);

g) jinoiy harakatlar sodir etilgandan keyin jinoiy yo'l bilan topilgan mablag'lar evaziga topilgan mol-mulk, pullar va boshqa qimmatliklar (masalan, o'g'irlangan pullarga sotib olingan qimmatbaho buyumlar, jinoiy faoliyat natijasida, jumladan, qonunga xilof ravishda tadbirkorlik bilan shug'ullanishdan topilgan naqd pullar, nodir metallar va toshlardan iborat xom ashyo va buyumlar, boshqa qimmatliklar, deb keltirib o'tilgan.

Faktlar haqida ma'lumotlarni olish xususiyatiga ko'ra dalillar **dastlabki va hosila dalillarga** bo'linadi.³⁵

Oraliqdagi daliliy axborot uning tashuvchisi borligi yoki yo'qligi bo'lish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Masalan, huquqbuzarlik hodisasini kuzatgan guvohning ko'rsatuvlari shaxsiy dastlabki dalil hisoblanadi. Bunday guvohning ko'rsatuvlari, shuningdek uni so'roq qilish bayonnomasi dastlabki dalillardir.

Mazkur hujjatda aytilayotgan qandaydir hodisadan shaxsan xabardor bo'lgan shaxs tomonidan tuzilgan hujjat **dastlabki dalil** hisoblanadi. Shuning o'zi ekspert xulosasiga ham taalluqlidir.

Agar hodisani bitta shaxs kuzatib, so'ng bu haqda boshqasiga xabar bergan bo'lsa, shuningdek bu ikkinchi shaxs guvoh sifatida hodisa haqida ko'rsatuvlar berayotgan bo'lsa, bunday ko'rsatuvlar **hosila dalil** hisoblanadi. Bu holda axborotning ikkita tashuvchisi bor bo'lib ko'rinadi: birinchisi – hodisani kuzatgan (dastlabki tashuvchi) va ikkinchisi – hodisa haqida birinchi shaxsdan bilgan (ikkinchi tashuvchi).

Hujjat nusxasi ham hosila dalil hisoblanadi. Bu holda hujjat (asl nusxasi)ning tuzuvchisi axborotning birinchi tashuvchisi, undan nusxa olgan va tasdiqlagan shaxs esa axborotning ikkinchi tashuvchisi hisoblanadi.

Bir necha birlamchi manbalardan olingan axborotni qo'shish natijasida vujudga keladigan «qo'shiladigan» deb ataluvchi hosila dalillar ishi esa qiyinroq. Masalan, taftish hujjatlari, erkin buxgalteriya hujjatlari va hokazo.

Huquqbuzarlik qurollari va boshqa shu kabi obyektlarning fotosurati, hajmli va boshqa xil hujjat nusxalari ilmiy adabiyotda ko'pincha hosila ashyoviy dalillar deb ataladi.

Haqiqatan ham, fotosurat hajmli surat kabi original obyektidagi axborotni o'zgartirgan holda qaytadan hosil qiladi.

Mumkin qadar dastlabki dalillardan foydalanishga intilish hosila dalillar ishonchli xulosalarga olib kelolmasligini anglatmaydi. Hosila dalillardan dastlabki dalillarni topish uchun, ma'lum sharoitlarda esa ularni dalillarning yig'indisida tekshirish uchun foydalaniladi.

Hosila dalillar dastlabki dalilning to'liqligi va ishonchligini aniqlashga yordam berishi mumkin. Masalan, agar hodisani o'z ko'zi bilan ko'rgan guvoh o'z vaqtida boshqa shaxsга aytib bergan holatlarni esidan chiqargan bo'lsa, bunday shaxsni guvoh sifatida so'roq qilish hodisani

³⁵ Z.F. Inomjonova Jinoyat prosessi. Umumiy qism:T 2002. B. 147-171.

o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan guvohning ko‘rsatuvlarini to‘ldirishga, kimning ko‘rsatuvlari haqiqatga to‘g‘ri ekanligini hal qilishga imkon beradi.

Ayblovchi va oqlovchi dalillar. Bunday bo‘linish haqiqiy ma‘lumotlar mazmuniga asoslangan.

Mazkur shaxs tomonidan huquqbuzarlik sodir etilganini ko‘rsatadigan dalillar yoki javobgarlikni og‘irlashtiradigan holatlar ayblovchi dalillar deb e‘tirof etiladi.

Oqlovchi dalillar – huquqbuzarlik sodir etganlikda ayblanayotgan yoki gumon qilinayotgan shaxsni oqlaydigan yoxud uning javobgarligini yengillashtiradigan holatlarni aniqlaydigan dalillardir.

Dalillar xolisona voqelik faktlarini bilishga xizmat qiladi hamda ularning tahlili barcha holatlarni o‘rganishga va haqiqatni aniqlashga imkon beradi. Bunday bo‘linish dalillarni ayblovga nisbatan tizimlashtirishga ko‘maklashadi, holbuki qonun har bir ish bo‘yicha huquqbuzarni ham fosh qiladigan, ham oqlaydigan, shuningdek uning javobgarligini ham yengillashtiradigan, ham og‘irlashtiradigan holatlarni aniqlashga va hisobga olishga majbur etadi.

Har bir dalilni to‘g‘ri baholash hamda uni ayblovchi yoki oqlovchi dalillar sirasiga kiritish uchun barcha dalillar birgalikda ko‘rib chiqilishi lozim. Bu bo‘linish shartlidir. Ish yuritish borasida shunday hollar bo‘lishi mumkinki, bir qarashda oqlovchi dalillar sifatida bo‘lganlar keyinchalik ayblovchi dalillar deb baholanadi va aksincha bo‘lishi mumkin.

Oqlovchi dalillar orasida ayblanuvchining alibisi (lotincha alibi – qayerdadir boshqa joyda) alohida o‘rin tutadi. Ishonchli isbot qilingan alibi shaxsni huquqbuzarlik sodir etganlikda ayblash imkoniyatini yo‘qqa chiqaradi. Alibi har tomonlama tekshirilishi lozim.

Dalillar ayblovchi va oqlovchilarga bo‘linishi munosabati bilan tez-tez uchraydigan «qoralovchi dalillar» tushunchasini aniqlab olish zarur. Avval adabiyotda bu tushuncha orqali ayblovchi va oqlovchi dalillar yoki faqat ayblovchi bilvosita dalillar ifoda etilar edi. Barcha ayblovchi, ham bevosita, ham bilvosita dalillarni qoralovchi dalillar deb atash to‘g‘riroq bo‘ladi.

Isbotlash predmetida bosh faktga, ya‘ni shaxsning aybdorligi yoki aybsizligiga nisbatan dalillar **to‘g‘ri va egri dalillarga** bo‘linadi. Bu bo‘linishning asosini isbot qilinadigan holatni asoslash jarayoni tuzilishidagi farq tashkil etadi.

Isbot qilinadigan holatni to‘g‘ridan to‘g‘ri va bevosita belgilaydigan dalil to‘g‘ri dalil, «oraliqdagi fakt» orqali bu holatni belgilaydigan dalil esa egri dalil deb ataladi.

Jinoyatni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan guvohning ko‘rsatuvlari, huquqbuzarning bosh egib, keyinchalik o‘z aybini tan olish va huquqbuzarlik sodir etilgan holatlar haqida so‘zlab berish sharti bilan kelishi – to‘g‘ri dalil.

Masalan, guvohlarning huquqbuzarlik sodir etilgan kunda huquqbuzarni uyda uxlamaganligi, u huquqbuzarlik sodir etilgan joydan ketayotganini ko‘rganligi, avval jabrlanuvchiga ta‘zirini berish bilan qo‘rqitgani haqidagi ko‘rsatuvlari, huquqbuzarlik sodir etilgan joyda huquqbuzarga tegishli ashyo topilgani va hokazolar – egri dalillar. Ular shunchaki «ikkilamchi holatlar»ni yoki «oraliqdagi faktlar»ni ko‘rsatadi, tergovga qadar tekshiruv va surishtiruv organlari esa bular yordamida mazkur huquqbuzarlikni aynan kim sodir etganligi haqida xulosa chiqarishlari mumkin.

Huquqiy adabiyotda to‘g‘ri va egri dalillarni farqlash mezoni yuzasidan turli nuqtai nazarlar mavjud.

To'g'ri va egri dalillarni farqlash katta amaliy ahamiyatga ega bo'lib, u quyidagilardan iborat:

1) To'g'ri dalillar egri dalillardan yaxshiroq emas, egri dalillar esa to'g'ri dalillardan yomonroq emas degan fikrni anglab olishdan, to'g'ri dalillarning bahosini oshirishga hamda egri dalillarning bahosini kamaytirishga yo'l qo'ymaslikdan.

Amaliyotda shunday ishlar bo'ladi, ular bo'yicha ayblov faqat egri dalillarga asoslanadi. Egri dalillarga asoslangan qaror to'g'ri dalillarga asoslangan qaror qanday qonuniy kuchga ega bo'lsa, shunday qonuniy kuchga ega bo'ladi.

2) Garchi egri dalillarning ahamiyati to'g'ri dalillarning ahamiyatidan kam bo'lmasada, ishlarni yuritish tajribasida egri dalillardan foydalanish to'g'ri dalillardan foydalanishga qaraganda qiyinroqdir. To'g'ri dalil ushbu qidirilayotgan muhim faktni bevosita, hech qanday ko'maklashuvchi bo'g'inlarsiz ko'rsatadi. Egri dalil ikkilamchi, erkin faktni bevosita ko'rsatadi hamda faqat u orqali isbotlash burchi yuklatilgan shaxsga qidirilayotgan muhim fakt haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

3) Egri dalil aynan ikkilamchi faktni bevosita ko'rsatganligi uchun u boshqa dalillar bilan uzviy o'zaro bog'langan holda yuridik ahamiyatga ega bo'ladi. Tegishincha, faqat egri dalilga ishni hal qilish uchun yetarli isbotlovchi material deb qarash mumkin emas.

4) Haqiqiy faktlar huquqni muhofaza qilish organlarining gumon va taxminlari bilan almashtirib qo'yilmagani uchun egri dalillarning tasodifiy emas, balki xolisona bog'liqligini aniqlash zarur, sababli bog'liqlik nafaqat egri dalilni, balki egri dalillar yig'indisini isbotlash predmeti, huquqbuzarlik tarkibi bilan birga qamrab olishi lozim.

5) Nihoyat, egri dalillar yig'indisi ushbu shaxsning unga ayb qilib qo'yilayotgan huquqbuzarlik sodir etganlikda aybdorligi haqida xulosa chiqarish uchun yetarli deb, basharti o'zining tugallangan holda u qandaydir boshqa taxminlar, boshqa xulosalar mumkinligini istisno etsa, shuningdek ushbu xulosa faqat yagona sababli, tegishli haqiqiy ma'lumotlar yig'indisidan va ular haqidagi ma'lumotlardan kelib chiqadigan bo'lsa, e'tirof etilishi mumkin. Shuni nazarda tutish kerakki, isbot qilinmagan aybdorlik isbotlangan aybsizlikka teng, ayblov qarori taxminlarga asoslanishi mumkin emas va u ish yuritishda huquqbuzarning huquqbuzarlik sodir etganlikda aybdorligi so'zsiz isbotlangan taqdirdagina chiqariladi.

Demak, egri dalillar tarqoq faktlar va ular haqidagi ma'lumotlar emas, balki yagona tarkibiy qismlari o'zaro sababli uzviy bog'liqlikda va o'zaro bir-birini taqozo etgan yaxlit birlikdir. Aynan shunday ko'rinishda ular isbotlovchi va muqarrar kuchni tashkil etib, u muayyan shaxsning ma'lum huquqbuzarlik sodir etganlikda aybdorligi haqida fikr yuritishga imkon beradi.

Keltirilgan egri dalillarning tasnifidan ulardan foydalanishning quyidagi qoidalari kelib chiqadi:

- 1) egri dalillar ish bo'yicha faqat o'zining yig'indisida ishonchli xulosalarga olib keladi;
- 2) egri dalillar o'zaro va isbotlanadigan qoida bilan xolisona bog'langan bo'lishi kerak;
- 3) egri dalillarning tizimi (yig'indisi) shunday asoslangan xulosaga olib kelishi kerakki, u aniqlangan holatlarning boshqacha talqinini istisno etadi, holatlar bu dalillar asosida aynan aniqlanganidek bo'lganligidan oqilona shubhalarni istisno etadi.

Huquqshunos olim A.F.Koni yozganidek, egri dalillar "o'z yig'indisida va muayyan guruhda bo'lganida bir-birini mustahkamlab, tasdiqlab va bog'lab alohida ahamiyatga va kuchga

ega bo'lad. Bu ikkilamchi mayda holatlar huquqbuzarlik va uning uchun ma'lum bir shaxsning aybdorligi mavjudligi haqidagi taxmin atrofida oydinlashadi, bosqichma-bosqich alohidagi shubhani gumonga aylantirib, shuningdek unga kuchli ehtimollik va so'ngra unga vujudga kelgan mustahkam ishonchlik xususiyatlarini bag'ishlaydi"³⁶

Dalillarni talqin qilish yuzasidan turlicha fikrlar, nazariyalar va qarashlar mavjud bo'lib, bu fikrlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1) Dalillarning arxaik konsepsiyasi.

Mazkur konsepsiya (tarafdorlari—A.Y.Vishinskiy³⁷ va L.YE.Vladimirov lar³⁸) 1958 yildagi Jinoyat-sudlov ishlarini yuritish Asoslari qabul qilingunga qadar keng tarqalgan bo'lib, unga ko'ra sud dalillariga-bu odatiy faktlar, hayotdagi hodisalar, narsalar, odamlar, odamlarning harakatlari, deb qaralardi.

2) Dalillarning mantiqiy modeli.

Bu konsepsiya (tarafdorlari-S.A.Golunskiy,³⁹ S.M.Kaz⁴⁰ M.A.Chelsov⁴¹ va R.S.Belkinlar⁴²) ga asosan, jinoyat ishlari bo'yicha dalillar deb real voqelikda mavjud bo'lgan ma'lumotlarga aytiladi. Bu konsepsiya 1958 yilda Jinoyat-sudlov ishlarini yuritish Asoslari qabul qilingandan keyin tarqalgan.

3) Dalillarning «ikkiyoqlamalik» konsepsiyasi.

Bu konsepsiya (tarafdorlari-A.I.Trusov⁴³ V.D.Arseniyev⁴⁴ va M.S.Strogovichlar⁴⁵) ga binoan dalil deb faktlarga va ular olingan manbalarga aytiladi.

4) Dalillarning informatsion modeli.

Bu konsepsiya (tarafdorlari-V.Y.Doroxov⁴⁶ L.M.Karneyeva⁴⁷ A.A.Xmirov⁴⁸ A.D.Boykov va I.I.Karpets⁴⁹ lar) ga asosan, dalil deb ma'lumot (axborot) va uning manbasi (moddiy tashuvchisi) birligiga aytiladi. Unga ko'ra, dalil tushunchasiga faktlar emas, balki faktlar to'g'risidagi axborotlar, ma'lumotlar kiritiladi.

5) Dalillarning aralash (sintezlashgan) konsepsiyasi.

³⁶ Lukin V.M. Уголовно-процессуальная деятельность органов дознания: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2003. – С. 9.

³⁷ Vishinskiy A.Ya. Теория судебных доказательств в советском праве. - М., 1941. 146-б.

³⁸ Vladimirov L.E. Учение об уголовных доказательствах. -СПб. 1910. 100-б.

³⁹ Golunskiy S.A. Вопросы доказательственного права в Основах уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик. Сб. «Вопросы судопроизводства и судоустройства в новом законодательстве Союза ССР». - М., 1959. Б. 144-150.

⁴⁰ Kaz S.M. Доказательства в уголовном процессе. Саратов. 1960. Б. 23-25.

⁴¹ Chelsov M.A. Советский уголовный процесс. - М., 1962. Б. 132-135.

⁴² Belkin R.S. Собрание, исследование и оценка доказательств. - М., 1969. Б. 10-12.

⁴³ Trusov A.I. Основы теории судебных доказательств. - М., 1960. Б. 48-51

⁴⁴ Arseniyev V.D. Вопросы общей теории судебных доказательств. - М., 1964. 92-б.

⁴⁵ Strogovich M.S. Курс советского уголовного процесса. - М., 1968. Т. 1. Б. 288-289

⁴⁶ Doroxov V.Ya. Понятие доказательства в советском уголовном процессе // Советское государство и право. 1964. №9. -Б. 108-117.; Doroxov V.Ya. Понятие доказательства // Теория доказательств в советском уголовном процессе. 2-ое изд. / Под ред. Н.В. Жогина. - М., 1973. Б. 197-228.

⁴⁷ Karneyeva L.M. Доказательства и доказывание при производстве расследования. Горький. 1977. 7-б.

⁴⁸ Xmirov A.A. Косвенные доказательства. - М., 1979. Б. 6-7.

⁴⁹ Курс советского уголовного процесса. Общая часть. Под ред. А.Д.Бойкова и И.И.Карпеца. -М., 1989. 551-б.

Bu konsepsiya (tarafdori-Y.K.Orlov⁵⁰)ga ko‘ra dalil deb faktlarga ham, ular to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga ham, shuningdek ularning manbalariga ham aytiladi.

Yuqoridagi konsepsiyalardan ham dalillarning jinoyat protsessida markaziy o‘rin egallaganligini anglash mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga muvofiq, Ushbu Kodeks bilan taqiqlangan, aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo‘llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi.

Ushbu Kodeks bilan qo‘riqlanadigan obyektlarga zarar yetkazadigan yoki shunday zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqaradigan qilmish ijtimoiy xavfli qilmish deb topiladi.⁵¹

XULOSA VA TAKLIFLAR: bugungi kunda iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarni aniqlash va ularni fosh etish va isbot qilish dolzarbligicha qolmoqda. Chunki iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar asosan havolaki normalardan tashkil topgan bo‘lib, ularni aniqlash uchun aynan o‘sha sohani bilish talab etiladi. Masalan bojxona to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlik⁵² jinoyatining mohiyatini anglash uchun bojxona qonunchiligini birinchi navbatda Bojxona kodeksini bilish talab etiladi. Shuningdek iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar (*asosan iqtisodiyot asoslarni buzishga qaratilgan jinoyatlar*) odatda foyda olish yoki iqtisodiy maqsadni ko‘zlagan holda xalqning, mamlakatning umumiy mulkiga zarar yetkazish orqali sodir etiladi. Buni isbotlash va mazkur zararining o‘rnini qoplatish va aybdorni javobgarlikka tortish uchun esa albatta ushbu jinoyatni fosh etish, uni isbotlash lozim bo‘ladi. Albattaki, isbotlashning bosh asosi bu dalil hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda iqtisodiyot sohasiga oid jinoyatlarni aniqlash va ularni fosh etish bilan bog‘liq jarayonlarda dalillarning huquqiy ahamiyatini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

1-taklif: hozirgi kunda “iqtisodiy jinoyatlar” iqtisodiyot sohasiga oid jinoyatlar tushunchasiga aniq ta‘rif shakllantirilmaganini ko‘rish mumkin. Shu sababli, ilmiy adabiyotlar va ilmiy tadqiqot ishlarni tahlil qilish natijasida, ushbu tushunchalarga quyidagicha mualliflik ta‘rifi shakllantirildi:

Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarning tushunchasi bu - O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida belgilangan, milliy iqtisod, uning tarmoqlari yoki sohalariga zarar yetkazadigan yoki shunday zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqaradigan ijtimoiy xavfli qilmishlardir.

2-taklif: O‘zbekiston Respublikasi JPK 81-moddasini quyidagi tahrirda bayon qilish:

81-modda Dalillar va ularning turlari.

Ijtimoiy xavfli qilmishning yuz bergan-bermaganligini, shu qilmishni sodir etgan shaxsning aybli-aybsizligini va ishni to‘g‘ri hal qilish uchun ahamiyatga molik boshqa holatlarni **tergovga qadar tekshiruv organi mansabdor shaxsining**, surishtiruvchining, tergovchining va sudning qonunda belgilangan tartibda aniqlashiga asos bo‘ladigan har qanday haqiqiy, **shu jumladan Elektron yoxud raqamli ma‘lumotlar** jinoyat ishi bo‘yicha dalil hisoblanadi.

⁵⁰ Orlov Yu.K. Структура судебного доказывания и понятие судебного доказательства. «Вопросы борьбы с преступностью». Вып. 28. - М., 1978. Б. 86-101.

⁵¹ O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 14-modda

⁵² O‘zbekiston Respublikasi JK 182-modda. <http://lex.uz/docs/111453>

Bu ma'lumotlar:

- 1) guvohning, jabrlanuvchining, gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining ko'rsatuvlari,
- 2) ekspertning xulosasi va **ko'rsatuvlari**
- 3) ashyoviy dalillar, ovozli yozuvlar, videoyozuvlar, kinotasvir va fotosuratlar
- 4) **Elektron voxud raqamli dalillar,**
- 5) tergov va sud harakatlarining bayonnomalari va boshqa yozma dalillar
- 6) **tergovga qadar tekshiruv natijasida olingan ma'lumotlar.**
- 7) **mutaxassisning xulosasi va ko'rsatuvlari** bilan aniqlanadi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi T. "O'zbekiston" 2023-yil.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti www.lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat–protsessual kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasining rasmiy veb-sayti www.lex.uz.
4. SH.M. Mirziyoyevning 29.12.2018 dagi Parlamentga Murojaatnomasi nutqi.
5. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Xarakteristikalar strategiyasining 2.3-bandi.
6. Sobirova M. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shakillanish jarayonida iqtisodiy jinoyatchilik - Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 2002.-B. 17-18.
7. Abdurasulova Q.R. Kriminalologiya: TDYUI, 2007. – B.205-206.
8. Kuznesova N.S Кодификация норм о хозяйственных преступлениях// Вестник Московского университета. - Сер.11. Право, 1993. №4. – С.12
9. Luneev V.V Преступность XX века. –М.: 1997. – С.257
10. Dementova E.E Экономическая преступность и борьба с ней в странах с развитой рыночной экономикой (на материалах США и Германии). – М.: 1992. – С.12-13.
11. https://studopedia.ru/23_61483_vopros--ekonomicheskaya-prestupnost.html.
12. https://studwood.ru/882811/pravo/osobennosti_ekonomicheskikh_prestupleniy.
13. Bobir Turdiev "Iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlik: Milliy va xorijiy tajriba" T-2019 6-bet.
14. Michael G. Allingham & Agnar Sandmo, Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. 1 Journal of Public Economics. 323 (1972).
15. Kimberly N. Varma and Anthony N. Doob, Deterring economic crimes: The case of tax. Centre of Criminology University of Toronto. Toronto, Ontario Canadian Journal of Criminology, pp. 165-184 (April/1998).
16. Maciej H. Kotowski, David A. Weisbach & Richard J. Zeckhauser, Audits as Signals, 81 The University of Chicago Law Review. 179, 190 (2014).
17. Irlandiya Soliq va bojxona daromadlari idorasining rasmiy sayti: www.revenue.ie ma'lumotlaridan.